

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віктор КОЛЕСНИК

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), kolesnykvf@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Оксана ЧЕБЕРЯКО

докторка історичних наук,
кандидатка економічних наук, професорка,
професорка кафедри фінансів,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), cheberyako@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

Українські партії в Російській імперії на початку XX ст.: радянська історіографія 1920-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.128>

УДК: 930:329(477)

Анотація. Мета статті – розглянути процеси і явища, які відбувалися в 1920-х рр. у радянській історіографії українського партійного руху в Російській імперії початку XX ст. **Методологічне підґрунтя** становлять аналіз і порівняння історіографічних фактів на основі принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** полягає у спробі розкрити вплив в означений період більшовицької ідеології та марксистської методології на дослідження української партійно-політичної історії в Російській імперії початку XX ст. **Висновки.** У 1920-х рр. історики радянської України, незважаючи на порівняно невелику кількість праць, присвячених створенню та діяльності українських партій у Російській імперії на початку XX ст., досягли помітних результатів у дослідженні теми: опрацювали, узагальнили та ввели до наукового обігу значний конкретно-історичний матеріал, сформулювали цілу низку висновків, які й сьогодні не втратили свого історіографічного значення. Робота над дослідженням української партійно-політичної історії в Російській імперії охоплювала лише соціалістичний сегмент, представлений РУП, УСДРП, Спілкою. Інші партії, зокрема УСП, УНП, згадувалися лише побіжно або зовсім не входили в поле зору дослідників. На змісті праць, в яких було розглянуто історію української соціал-демократії, позначилися марксистські підходи, ідеологічний і політичний вплив більшовицької влади. Це проявилось в тому, що українським партіям у Російській імперії приписувалися «буржуазний націоналізм», «дрібнобуржуазність» та «опортунізм». Упровадження марксистської методології в радянську історичну науку поєднувалося з критикою тих українських авторів, у тому числі представників марксистської школи, які допускали бодай найменші відхилення від більшовицьких ідейно-політичних догматів. Наприкінці 1920-х рр. сталінський погром української історичної науки супроводжувався науковим, ідеологічним, політичним остракізмом, звинуваченнями в «націоналізмі» та репресіями проти дослідників, котрі прагнули об'єктивно висвітлити історію українського партійного руху в Російській імперії початку XX ст.

Ключові слова: історіографія, радянська історіографія, українські партії, Українська СРР, Російська імперія, історичні дослідження.

На сучасному етапі розвитку історичної науки О.Березовський, І.Ковальчук, В.Меша, Л.Могильний, А.Павко, В.Яремчук та інші вже вивчали окремі аспекти історіографії українських партійно-політичних структур у Російській імперії початку ХХ ст. Спробу подати узагальнену історіографічну картину українських партій в Австро-Угорській і Російській імперіях здійснено в монографічному дослідженні В.Колесника й Л.Могильного¹.

Виокремлення тих процесів та явищ, які відбувалися в 1920-х рр. у радянській історіографії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. як предмета спеціального дослідження, цілком виправдане, адже саме тоді утверджувалася марксистсько-ленінська методологія й засновані на більшовицькій ідеології догматичні підходи до висвітлення історичного минулого. Радянські дослідники аж до розпаду СРСР лише повторювали сформульовані в той час ідейно-політичні постулати й оцінювали створення та діяльність українських партій у Російській імперії винятково крізь призму «буржуазного націоналізму» та «опортунізму».

У 1920-х рр. історики УСРР підготували порівняно невелику кількість праць, присвячених українським партіям у Російській імперії. Тематично історіографія торкалася насамперед українських соціал-демократичних партій. Інші українські політичні організації якщо і згадувалися, то зазвичай лише побіжно.

Загалом дослідники характеризують 1920-ті рр. як період, коли в історичній науці УСРР спостерігався певний плюралізм, допускалися різні підходи до висвітлення історії українських партій у Російській імперії. Щоправда, із середини 1920-х рр. розпочався процес адміністративно-командного та ідеологічного наступу на українську історичну науку та переведення її на марксистсько-ленінську методологію дослідження², і однією з панівних тенденцій стала оцінка українських політичних партій як «буржуазно-націоналістичних»³. Це цілком слушний висновок, але він потребує певного уточнення. По-перше, у другій половині 1920-х рр. здійснювався не ідеологічний, а скоріше політико-ідеологічний вплив на історичну науку, який супроводжувався відвертим тиском влади на тих істориків, які допускали хоча б незначні «відхилення» від більшовицького розуміння і трактування минулого. По-друге, вплив більшовицької ідеології на історичні дослідження відбувався і в першій половині 1920-х рр., насамперед через створення партійно-ідеологічних наукових установ і закладів, численних товариств історико-революційного профілю, які також долучалися до відтворення історії революційного руху, Комуністичної партії і революції, та видання історичних праць марксистсько-більшовицького спрямування⁴. Це впливало не лише на формування загального ідеологічного фону в суспільстві, а й на світоглядну орієнтацію істориків в умовах нової більшовицької влади. У зв'язку з цим варто насамперед згадати працю першого офіційного історика КП(б)У М.Равича-Черкаського, яка впродовж кількох років була підручником з історії партії⁵. Поява цієї порівняно об'ємної (248 стор.) книги диктувалася не лише науковими, а й політичними та особистими кон'юнктурними інтересами автора, зумовленими тим, що більшовицька партія стала владною.

У своїй книзі М.Равич-Черкаський обстоює тезу про паралельний вплив на суспільно-політичні процеси у підросійській Україні на початку ХХ ст. трьох

¹ Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія. – К.; Ніжин, 2019. – 248 с.

² Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. – К.; Херсон, 1998. – С.52.

³ Березовський О.М. Революційна українська партія в працях дослідників 1917–1920-х рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – №10/11. – С.74.

⁴ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. – С.146–147, 150.

⁵ Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – К., 1923. – 248 с.

національних соціал-демократичних організацій: РУП–УСДРП, РСДРП і Бунду. Автор прямо заявляє, що поряд з діяльністю РСДРП в Україні проводили роботу ще дві соціал-демократичні організації: єврейські соціал-демократи, об'єднані у Загальний єврейський робітничий союз у Росії, Польщі й Литві – Бунд та українські соціал-демократи⁶. У книзі показано, що українські соціал-демократи за чисельністю і впливом не могли зрівнятися з Бундом, і наголошено, що вони офіційно не зв'язали свою історію й долю з РСДРП⁷. Варто зазначити, що деякі дослідники допускають неточність, коли стверджують, що М.Равич-Черкаський обґрунтував «ідею рівноцінного впливу трьох соціал-демократичних організацій у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. – РУП–УСДРП, РСДРП і Бунду»⁸. Насправді йдеться не про рівноцінний, а паралельний, хоча й різний, насамперед за масштабами, вплив зазначених партійних структур.

Першими українськими політичними партіями соціалістичного спрямування, які виникли в 1900 р., М.Равич-Черкаський називає РУП та УСП. Остання, на його думку, виявилася нежиттєздатною, проіснувала недовго⁹. Більше до історії УСП М.Равич-Черкаський не звертався. Висновок про нежиттєздатність цієї політичної організації видається занадто категоричним, оскільки не проаналізовано ні програмні засади партії, ні причини, що зумовили її порівняно обмежену чисельність та незначний політичний вплив. Можна припустити, що автор з політичних міркувань свідомо оминув ці питання.

Порівняно багато місця у праці відведено створенню і діяльності РУП та її наступниці УСДРП, їх стосункам із РСДРП¹⁰. Поданий матеріал розкриває ідейно-політичне спрямування цих партій, охоплює основні історичні сюжети, які й сьогодні використовують дослідники. Автор слушно зазначає, що при створенні РУП первісний її склад був переважно несоціалістичним, але «ідея політичної боротьби легко була ним сприйнята, як засіб звільнити «рідну Україну» від ланцюгів московського царя і зажити самостійним життям»¹¹. Вказуючи на існування в РУП різних течій, автор помилково зараховує до національно-демократичного крила партії М.Грушевського та І.Франка. Брошуру М.Міхновського «Самостійна Україна» він називає «дико шовіністичною»¹². У книзі розглянуто структуру партій, їх агітаційно-пропагандистську та видавничу діяльність. Однак висвітлення історії РУП та УСДРП М.Равич-Черкаський підпорядковує, як зауважують дослідники, обґрунтуванню теорії «двокорінності» або «подвійного походження» КП(б)У. Згідно з нею, ідейними попередниками КП(б)У рівною мірою визнавалися російські більшовики та українські соціал-демократи. Уже через кілька років цю «крамольну» з політичного погляду для більшовицької влади тезу було вилучено радянською історичною наукою з наукового вжитку як ворожу.

Деякі дослідники пояснюють походження теорії «двокорінності» КП(б)У політичними мотивами, оскільки для вихідців із РУП, УСДРП, Бунду це дало підстави заявляти про рівні права з російськими комуністами на керівництво радянською Україною. Варто, однак, зазначити, що, крім її політичного аспекту, теорію «двокорінності» КП(б)У можна сприймати і як визнання М.Равичем-Черкаським

⁶ Там же. – С.26.

⁷ Там же. – С.27.

⁸ *Березовський О.М.* Революційна українська партія в працях дослідників 1917–1920-х рр. – С.74.

⁹ *Равич-Черкаський М.* История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – С.27.

¹⁰ Там же. – С.25–50.

¹¹ Там же. – С.28.

¹² Там же. – С.28–29.

потужності, суб'єктності РУП та УСДРП у суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст.

На змісті праці М.Равича-Черкаського, його оцінках українських партій у Російській імперії позначився більшовицький ідеологічний вплив. Автор заявляє, що друкований орган РУП «Селянин» «носив дрібнобуржуазний, радикально-соціалістичний характер», а РУП лише в 1904 р. «стала поступово відходити від своїх опортуністичних позицій і почала розповсюджувати свій вплив на фабрично-заводських робітників»¹³. Отже М.Равич-Черкаський започаткував відтворення офіційних тез про «дрібнобуржуазність» та «опортунізм» РУП у радянських історичних працях. На його думку, РУП хоч і пережила еволюцію «від ідеалізму до марксизму», перетворившись з розпливчастої групи на відносно стійку політичну силу – УСДРП, але «партією пролетаріату» так і не стала¹⁴.

У книзі не обійдено увагою й ту частину української соціал-демократії, яка вийшла з РУП і створила Українську соціал-демократичну спілку, що пішла на організаційне зближення з РСДРП. Автор схвально ставиться до таких кроків спілчан, вважаючи, що «найбільш послідовні марксистські елементи РУП взяли правильний курс на РСДРП, як на керівницю фабрично-заводського пролетаріату і ввійшла до неї в якості автономного союзу»¹⁵. Водночас, згадуючи про співробітництво УСДРП і Спілки з меншовицькою частиною РСДРП, М.Равич-Черкаський із більшовицьких позицій звинувачує їх в опортунізмі. Особливо це стосується Спілки, яка в усіх внутрішніх конфліктах між революційною, тобто більшовицькою, частиною РСДРП та її опортуністичним крилом ставала на бік меншовиків¹⁶. Отже прихильники більшовизму вже в першій половині 1920-х рр. у своїх історичних дослідженнях почали безпідставно звинувачувати українські соціал-демократичні партії в Російській імперії у «дрібнобуржуазності» та «опортунізмі».

У 1920-х рр. помітний внесок у дослідження історії РУП та УСДРП зробив О.Гермайзе. Він брав участь у створенні «дослідних структур марксистського напрямку, оскільки він ніколи не приховував своїх переконань»¹⁷, називав себе прибічником марксизму, а його методологія, як зазначають сучасні дослідники, в умовах, коли історіографія в УСРР переживала перехідний період, була пошуковою і мала на меті збагачення традиційних методів за допомогою марксизму. Але вчений, сповідуючи марксизм і не припиняючи «спроб поєднати соціалістичні перетворення з національним відродження України»¹⁸, у липні 1929 р. був заарештований у «справі СВУ» і до кінця життя (1958 р.) перебував у лещатах радянських репресивно-каральних органів. Його юридична реабілітація розпочалася в 1959 р. та завершилася 1989 р.¹⁹

Уже в середині 1920-х рр. О.Гермайзе, колишній член УСДРП, підготував і видав дві праці, присвячені РУП: статтю до 25-річчя створення партії і ґрунтовне монографічне дослідження, присвячене цій політичній організації²⁰. У статті висвітлено історію створення та еволюції РУП, зазначено, що тільки-но постала партія робила наголос не на соціалістичній спрямованості ідей та пропаганди, а на революційній

¹³ Там же. – С.29.

¹⁴ Там же. – С.36.

¹⁵ Там же. – С.37.

¹⁶ Там же. – С.38.

¹⁷ *Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф.* О.Ю.Гермайзе // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С.84.

¹⁸ Там само. – С.82, 85.

¹⁹ Див.: *Водотика С., Мазур І.* Творча спадщина визначного українознавця: До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе // Київська старовина. – 1992. – №6. – С.105.

²⁰ *Гермайзе О.* 25-ліття Революційної української партії (РУП) // Життя і революція. – 1925. – №3. – С.20–24; *Його ж.* Нариси історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП). – [Б. м.], 1926. – 388 с.

боротьбі. Брошуру «Самостійна Україна» О.Гермайзе вважав «вузьконаціоналістичною» за змістом і зазначав, що вона поклала початок розколу в РУП між «націоналістичними елементами» та основною частиною партії, яка стояла на соціалістичних позиціях. Націоналістичні «самостійницькі елементи», котрі відійшли від РУП, створили «відверто шовіністичну» Українську народну партію²¹. Цією короткою інформацією завершується здійснений О.Гермайзе виклад історії УНП. Очевидно, це можна пояснити тим, що автор ставив іншу мету у своїй публікації, присвяченій 25-річчю РУП. Хоча можна припустити, що для нього, як колишнього члена УСДРП, ідеологічні і програмні засади УНП щодо національного питання були світоглядно неприйнятними, у зв'язку з чим він уникав, чи не вважав за потрібне досліджувати історію цієї партії, котру трактував «шовіністичною», залишаючи при цьому поза увагою як її самостійницьку національно-політичну платформу, так і причини, що породжували крайні прояви націоналізму в партійних документах.

О.Гермайзе розглядає організаційну структуру РУП, її видавничу, агітаційну та організаційну діяльність. Він визнає, що рупівці, які спочатку не мали власної теоретичної та ідеологічної лінії, стають «пропагандистами наукового соціалізму», а «інтереси пролетаріату становлять основу інтересів і прагнень РУП»²². Дослідник показує наявність рупівських робітничих організацій на підприємствах Києва, Чернігівщини, Полтавщини, наводить приклад впливу РУП на неукраїнське, зокрема єврейське, робітництво. Проте основним завданням діяльності РУП, як стверджує О.Гермайзе, залишалося обслуговування інтересів сільськогосподарського пролетаріату. Таке прагнення партії історик вважає виправданим із погляду революційних завдань того часу, оскільки пролетарський рух в Україні кінця XIX ст. не мав українських національних рис, був відірваний від руху сезонного сільськогосподарського пролетаріату та «класових шукань сільського батрацтва і трудового селянства». Тому рупівці брали на себе завдання заповнити цю прогалину в революційній роботі²³.

Отже О.Гермайзе, на відміну від М.Равича-Черкаського, не стверджує, що РУП не стала партією пролетаріату. Навпаки, він визнає вплив рупівців на фабрично-заводське робітництво й наявність на підприємствах місцевих робітничих осередків РУП, однак підкреслює, що основним соціальним середовищем діяльності партії був сільськогосподарський пролетаріат і трудове селянство.

Несприйняття марксистів-українців із РУП російськими соціал-демократами О.Гермайзе пояснює тим, що останні розглядали український рух як «дрібнобуржуазний» і «націоналістичний» та ігнорували національно-культурні інтереси українства. Вихід із партії Спілки автор пов'язує з розколом, який спричинила внутрішньопартійна дискусія про «єднання РУП, вже цілком соціал-демократичної на той час організації, з РСДРП»²⁴.

Грунтовно історію РУП–УСДРП О.Гермайзе висвітлив у монографії, яка й сьогодні «не втратила своєї науково-пізнавальної цінності»²⁵ і, на переконання сучасних українських істориків, донині вважається хрестоматійною²⁶.

У книзі розкрито соціально-економічні та суспільно-політичні умови, в яких відбувався процес зародження, формування та розвитку РУП, подано досить широку

²¹ Гермайзе О. 25-ліття Революційної української партії (РУП). – С.21.

²² Там само. – С.23.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Березовський О.М. Революційна українська партія в працях дослідників 1917–1920-х рр. – С.76.

²⁶ Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. О.Ю.Гермайзе. – С.88.

картину діяльності партії, розглянуто її ідейну еволюцію, основні програмні засади, зокрема щодо національного питання, ставлення до російського революційного руху, російських соціал-демократів. О.Гермайзе вважає специфікою становлення РУП те, що вона була заснована як революційна організація. Однак цілком закономірно, що еклектичність світоглядних засад засновників РУП у майбутньому неминуче мала спричинити внутрішні конфлікти і кризи в партії та викликати еволюційні процеси. Ідейно-політичні течії, які виникли в її середовищі, стали основою для формування партій національно-радикального та соціал-демократичного напрямів. При цьому перший розкол у РУП стався через відмінність у підходах до вирішення національного питання. Брошура «Самостійна Україна», переконаний О.Гермайзе, започаткувала історію розколу партії, оскільки її прихильники пішли у своїх прагненнях урозріз з основною групою, що цілком стояла на соціалістичних позиціях і свідомо прагнула уникнути «манівців вузького націоналізму»²⁷. Другий розкол зумовлений тим, що частина рупівців обстоювала повну самостійність організаційного існування РУП як української соціал-демократичної партії, а інша група бажала федеративного зв'язку з РСДРП. Вихід спілчан із РУП О.Гермайзе оцінив негативно, вважаючи, що вони захопилися соціалістичною фразеологією і не побачили політичної дійсності, зв'язок із пролетарським рухом в Україні був для них значно міцніший і дорожчий, ніж зв'язок із патріотами – представниками української національної традиції. Вони відійшли від української культури, потрібної тим масам, до яких вони пішли для агітації й політичної організації²⁸.

О.Гермайзе згадував про хитання та прорахунки РУП–УСДРП, однак усупереч жорстким марксистським методологічним вимогам не називав ці партії «буржуазними» чи «шовіністичними», а визнавав їх прогресивними політичними організаціями соціал-демократичного спрямування²⁹.

Монографія О.Гермайзе відразу привернула до себе увагу тогочасних радянських істориків, насамперед тих, які вже перетворилися на відвертих ідеологічних прислужників більшовицької влади. У центральному журналі КП(б)У «Більшовик України» та щомісячнику «Життя і революція» було опубліковано негативні рецензії на його книжку³⁰. Автор однієї з них, П.Бендзя, визнавав, що РУП відіграла значну роль «в розвиткові українського революційного руху», а спроба О.Гермайзе подати історію цієї партії «з відповідною оцінкою її, з відповідним освітленням тогочасних революційних шукань заслуговує на увагу»³¹. Його працю П.Бендзя називає цікавою і цінною. На цьому, однак, позитивне ставлення до змісту дослідження закінчується, оскільки, як стверджує рецензент, історик із самого початку «став на хибний шлях». П.Бендзя критикує тезу О.Гермайзе про те, що «РУП ніби проторює шлях для з'явлення нової ідеології революційного марксизму серед української радикальної молоді»³². Він заявляє, що це положення підштовхує до хибного припущення про те, що початки виникнення й поширення марксистських ідей серед української молоді потрібно шукати в РУП. Ця теза привела автора до недооцінки інших українських

²⁷ Гермайзе О. Нариси історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП). – С.21.

²⁸ Там само. – С.250–251, 275, 290.

²⁹ Там само. – С.254.

³⁰ Бендзя П. До історії революційного руху на Україні (з приводу книжки О.Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні». Революційна Українська Партія (РУП)) // Життя і революція. – 1926. – №11. – С.82–89; *Вед.* [Рец.] О.Гермайзе. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1: Революційна українська партія (РУП) // Більшовик України. – 1926. – №4/5. – С.162–168.

³¹ Бендзя П. До історії революційного руху на Україні... – С.82.

³² Там само.

соціал-демократичних організацій і переоцінки РУП. Цілком очевидно, що така критика дещо тенденційна та упереджена, адже далі П.Бендзя констатує, що О.Гермайзе говорить про поширення марксистських ідей серед української інтелігенції ще до появи РУП. Із марксистських інтернаціоналістських позицій П.Бендзя звинувачує РУП та УСДРП у тому, що вони, ліквідуючи прірву між міським і сільським пролетаріатом, створювали нові прірви «між робітництвом окремих національностей». Вихід із РУП національно-революційної групи та створення УНП подано як «демарш революційно-шовіністичних елементів», а гасла новоствореної партії трактуються як «людожерські й людиноненависницькі». Націоналізм РУП та УСДРП рецензент убачає в їх прагненні «до окремішньої національної як політичної, так і професійної організації робітництва», що вело до роз'єднання робітників і ослаблення робітничого руху³³. Рецензія П.Бендзі написана в руслі більшовицьких підходів до оцінки суспільно-політичних процесів та історії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Дослідникам і суспільству нав'язували думку про «націоналізм» та «дрібнобуржуазність» українського соціалістичного руху, представленого насамперед РУП, УСДРП, а організаторів та членів УНП однозначно кваліфікували як «революційно-шовіністичні елементи». Це була відкрита спроба виконати політичне замовлення радянського режиму й, опираючись на розумніні ідеологічних функцій історичної науки як найважливіших, безпідставно звинуватити О.Гермайзе в ідеалізації українських «дрібнобуржуазних» політичних партій.

До 25-літнього ювілею РУП у журналі «Життя і революція» з'явилася розвідка С.Щупака³⁴. Змістовно вона виходить за окреслені в назві тематичні та хронологічні рамки. Автор розглядає, по суті, такі блоки питань: передумови створення РУП, організація партії, її еволюція, робота серед селян і міських робітників. С.Щупак аналізує передумови створення української політичної організації: поширення наприкінці ХІХ ст. у середовищі української молоді ідей масової політичної боротьби з царизмом та марксизму, який «знайшов своє виправдання і в українській дійсності», виникнення соціал-демократичних гуртків, революційних громад тощо. Автор заявляє, що «марксістським шляхом» неминуче мав «прямувати й революційний рух на Україні». Це свідчить про те, що він поділяв і підтримував марксистське революційне вчення.

Історію створення, еволюції та розколів РУП С.Щупак висвітлює досить стисло. Інтерес становить конкретно-історичний матеріал, присвячений пропагандистській та організаторській діяльності рупівців у середовищі селян і сільськогосподарських та промислових робітників Київщини. Оцінюючи статтю С.Щупака під історіографічним кутом зору, варто виділити кілька моментів. По-перше, вона містить важливий фактологічний матеріал і, власне, започаткувала дослідження в УСРР історії місцевих осередків РУП. По-друге, розвідка ґрунтується на аналізі документів жандармського управління і привертає увагу до питання про переслідування царатом українського партійно-політичного руху. По-третє, стаття завершується відвертим визнанням провідної ролі більшовицької партії в робітничому русі. Ані Спілка, ані УСДРП, заявляє С.Щупак, «справді не були пролетарськими партіями, і тому завоювати пролетаріат не змогли. Пролетаріат пішов шляхом більшовицької партії і переміг»³⁵. Цей висновок повністю збігається з раніше сформульованою М.Равичем-Черкаським тезою про непролетарський характер РУП–УСДРП та Спілки, і його, очевидно, варто

³³ Там само. – С.82–83, 85, 88.

³⁴ Щупак С. «РУП» в період 1905 р. на Київщині // Життя і революція. – 1925. – №11. – С.76–81.

³⁵ Там само. – С.81.

сприймати як поступове утвердження нової радянської «ідеологічної моди» в історичних дослідженнях.

Своє бачення історії української соціал-демократії в Російській імперії на початку ХХ ст. виклав у статтях і монографічному дослідженні, яке з'явилося 1926 р., колишній член Головного комітету Спілки А.Ріш³⁶. Він загалом позитивно оцінив діяльність цієї організації, вказавши, що шлях до марксизму в її членів лежав «через розмежування з дрібнобуржуазними самостійницькими елементами, через відмову від національного Адама»³⁷. У своїх публікаціях А.Ріш згадує про нелюбов до Спілки з боку РУП–УСДРП і пояснює причину такого ставлення з позицій російської соціал-демократії, звинувачуючи РУП–УСДРП у «дрібнобуржуазній обмеженості». А.Ріш переконаний, що українські соціал-демократи не розуміли, як можна створити пролетарську партію в Україні за такого строкатого складу робітників не лише в українському місті, а й місцями на селі. Створення Спілки та входження її на засадах обласної організації до РСДРП автор пояснює особливостями селянського руху, тим, що українське селянство, сільськогосподарський пролетаріат не володіли російською мовою. Спілчани якраз прагнули розширити соціалістичну роботу серед сільського робітництва й селянства України, сподіваючись на допомогу російської соціал-демократії. А.Ріш, як і О.Гермайзе, вважав, що КП(б)У постала внаслідок синтезу більшовизму та української соціал-демократії. Проте такий підхід суперечив офіційній доктрині радянських істориків, котрі підкреслювали, що КП(б)У мала винятково більшовицьке походження. Тому відразу ж після виходу книги А.Ріша з'явилася критична рецензія Д.Фріда³⁸, а 1927 р. у журналі «Більшовик України» він опублікував статтю про коріння КП(б)У³⁹, в якій подав офіційну, ортодоксально-марксистську позицію радянської історичної науки. Суть рецензії і статті Д.Фріда полягала в тому, що він заперечував А.Рішу, котрий уважав Спілку попередницею КП(б)У, і наголошував, що й О.Гермайзе, і А.Ріш недооцінили «націоналістичний характер» ідеології та програмних засад РУП–УСДРП і Спілки. Д.Фрід не погоджувався з висновком О.Гермайзе про те, що ідеї РУП – одне з початкових джерел, які приводять до революційного марксизму. Твердження про «подвійне походження» КП(б)У Д.Фрід кваліфікував як хибне й небезпечне «перекручення історії». Отже марксистсько-більшовицька історіографія УСРР 1920-х рр. наполегливо приписувала українським партіям у Російській імперії «буржуазний націоналізм», «дрібнобуржуазність», «опортунізм», і вбачала небезпеку в інших підходах до висвітлення їх історії.

У 1928 р. з'явилася розвідка А.Дучинського, в якій на основі архівних матеріалів полтавської губернської жандармської управи та спогадів окремих діячів автор продовжив започатковане С.Щупаком дослідження регіональних структур РУП, зокрема її полтавської організації⁴⁰. Розпочате істориками радянської України вивчення місцевих осередків РУП, як і загалом аналіз діяльності українських партій у Російській імперії, після публікації А.Дучинського так і не

³⁶ Ріш А. Из жизни Спілки (По личным воспоминаниям) // Летопись революции. – 1923. – №5. – С.126–135; *Его же*. Очерки по истории «Спілки» // Там же. – 1925. – №2. – С.125–173; *Его же*. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Х., 1926. – 141 с.

³⁷ Ріш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – С.11.

³⁸ Фрід Д. [Рец.] А.Ріш. Нариси з історії Української соціал-демократичної «Спілки» // Більшовик України. – 1926. – №6. – С.97–106.

³⁹ Фрід Д. До питання про коріння КП(б)У // Там само. – 1927. – №10. – С.40–49; №14. – С.27–38.

⁴⁰ Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині: За архівними матеріалами 1901–1905 рр. // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – Кн.2. – К., 1928. – С.283–320.

отримало продовження та припинилося з утвердженням наприкінці 1920-х рр. сталінського режиму.

Ключовою й характерною складовою змісту досліджень радянських істориків у другій половині 1920-х рр. стала політико-ідеологічна дискредитація українського партійного руху. Це знайшло свій вияв у підготовлених на основі «марксистсько-матеріалістичних законів» працях з історії України, в яких у контексті суспільно-політичних процесів у Російській імперії на початку ХХ ст. давалася загальна негативна оцінка українським партіям, а також у виданнях з історії КП(б)У. Одним із перших українських радянських істориків 1920-х рр., котрий досліджував історію України крізь призму марксистсько-ленінської методології, був академік ВУАН (1929 р.) М.Яворський. У низці публікацій він неодноразово звертався до українського революційного та партійно-політичного руху в Російській імперії⁴¹.

Наукова спадщина М.Яворського, його концепція історичного процесу в Україні отримали неоднозначну й суперечливу історіографічну оцінку⁴². У контексті цього дослідження варто зазначити лише, що М.Яворський у своїх студіях із марксистських позицій характеризував та оцінював українські політичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема в монографії «Україна в епоху капіталізму» він, розглядаючи початковий період їх діяльності, зробив висновок про «дрібнобуржуазний», «націоналістичний» характер. РУП М.Яворський уважав «націоналістичною організацією», в якій були «марксистські елементи», оскільки «драгоманівщина», що стала основою цієї партії, «являла собою суміш народництва і марксизму, чи скоріше перехід від першого до другого»⁴³. І хоча історик-марксист бачив певну спорідненість у програмних засадах, тактичних настановах РУП, УСДРП, РСДРП, але зазначав, що РУП–УСДРП не зробили останнього кроку, щоб стати «під прапор революційного марксизму». Тому РУП, як і УСДРП та Спілка, залишилися між революційним марксизмом і націонал-соціалізмом, опортунізмом⁴⁴. Отже М.Яворський використав уже відомі більшовицькі ідеологічні штампи щодо українських політичних партій, чим сприяв відповідній концептуалізації історії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Але за те, що він побачив певну програмно-тактичну спорідненість між українськими соціал-демократами й більшовиками, «дозволив» собі «відступництво», описуючи революційні події 1905–1907 рр., і не показав «керуючої та спрямовуючої ролі РСДРП» у революційному процесі робітничого класу⁴⁵, а також за низку інших «гріхів», академіка було звинувачено в «націоналізмі» й репресовано. Загалом науковий, ідеологічний, політичний остракізм М.Яворського був зумовлений тим,

⁴¹ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип.3: В суперечках імперіалізму. – Х., 1925. – 309 с.; Його ж. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т.ІІ. – Х., 1928. – 168 с.; Його ж. Історія України в стислому нарисі: Посіб. для профшкіл та робфаків. – Х., 1928. – 339 с.

⁴² Жук А. Яворський Матвій // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. д-р В.Кубійович [перевидання в Україні]. – Т.10. – Л., 2000. – С.3958; Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. – №8. – С.75–86; Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.). – К., 1991. – С.293–297; Санцєвич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 60 с.; Роєнко В.І. М.І.Яворський – історик України: життя і наукова діяльність: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.; Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.): У 2 ч. – Ч.2. – К., 2014. – С.89–112.

⁴³ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – С.232–233.

⁴⁴ Там само. – С.247–248.

⁴⁵ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – С.11, 185–214, 288.

що він «прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України»⁴⁶.

Своєрідними зразками та дороговказами у вивченні історії українського партійного руху в Російській імперії стали дослідження з історії КП(б)У та деяких її місцевих організацій⁴⁷, які з середини 1920-х рр. вийшли на перше місце в радянській історичній науці та ґрунтувалися на більшовицькому класовому трактуванні історичного процесу. Зміст цих видань свідчив про припинення будь-якої полеміки щодо місця й ролі українських політичних партій. Радянський і партійний діяч, викладач Українського інституту марксизму М.Попов у «Нарисі історії КП(б)У», який витримав кілька видань⁴⁸, піддав різкій критиці своїх попередників, зокрема М.Равича-Черкаського, за його «кепську теорію» про «двокорінність» КП(б)У, а також О.Гермайзе, вказавши на їх методологічні хитання та відсутність «чіткої позиції» щодо оцінки українських партій⁴⁹.

Наприкінці 1920-х рр., коли розпочався масштабний сталінський погром історичної науки в УСРР, у журналі «Більшовик України» було опубліковано статті З.Гуревича та Є.Гірчака, спрямовані на те, щоб повністю дискредитувати О.Гермайзе та його внесок у дослідження українського національно-політичного руху. Історика звинувачували в «псевдомарксизмі», «прислужництві націоналізму», називали «епігоном буржуазно-націоналістичної школи Грушевського», а українські партії в Російській імперії розглядалися в публікації Є.Гірчака вже винятково як «ідеологічні вороги»⁵⁰.

Офіційне і практичне утвердження у другій половині 1920-х рр. в радянській історіографії як панівної та єдино можливої марксистської ідеології з її принципами класовості й партійності зробило нездійсненним, а в умовах сталінського режиму – і фізично небезпечним неупереджене дослідження історії українських партій у Російській імперії.

REFERENCES

1. Berezovskyi, O.M. (2010). Revoliutsiina ukrainska partiia v pratsiakh doslidnykiv 1917–1920-kh rr. *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zurnal*, 10-11, 73–82. [in Ukrainian].
2. Vodotyka, S.H., Kondrashov, V.F. (1992). O.Yu.Hermaize. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 12, 80–90. [in Ukrainian].
3. Vodotyka, S.H. (1998). *Narys istorii istorychnoi nauky USRR 1920-kyi rr.* Kyiv; Kherson. [in Ukrainian].
4. Vodotyka, S., Mazur, I. (1992). Tvorchа spadshchyna vyznachnoho ukrainoznavtsia: Do storichchia z dnia narodzhennia Osypа Hermaize. *Kyivska starovyna*, 6, 104–105. [in Ukrainian].
5. Kasianov, H.V. (1990). Akademik M.I.Yavorskyi – dolia vchenoho. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 8, 75–86. [in Ukrainian].
6. Kolesnyk, V.F., Mohylnyi, L.P. (2019). *Ukrainski politychni partii v Austro-Uborskii ta Rossiiskii imperiakh: istoriografia*. Kyiv; Nizhyn. [in Ukrainian].
7. Roienko, V.I. (2008). *M.I.Yavorskyi – istoryk Ukrainy: zhyttia i naukova diialnist*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Rublov, O.S. (1991). Lider "istorykiv-marksystiv" Ukrainy. *Represovane kraieznavstvo (20–30-i rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Santsevych, A.V. (1995). *M.I.Yavorskyi: narys zhyttia ta tvorchosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Yas, O. (2014). *Istoryk i styl: Vyznachni postati ukrainskoho istoriopyssannia u svitli kulturnykh epoch (pochatok XIX – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁴⁶ Ясь О. Історик і стиль... – Ч.2. – С.90.

⁴⁷ Попов М.М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Х., 1928. – 284 с.; Щербачов В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). – Х., [б. р.]. – 219 с. та ін.

⁴⁸ Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – 3-тє випр. й доп. вид. – Х., 1929. – 308 с.

⁴⁹ Там само. – С.9–11.

⁵⁰ Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму (До останніх виступів О.Гермайзе) // Більшовик України. – 1929. – №9. – С.69; Гірчак Є. Ленін і українське питання // Там само. – №1. – С.21.

Viktor KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NASU,
Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kolesnykvf@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4696-0747>

Oksana CHEBERIAKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Candidate of Economics Sciences (Ph. D. in Economics), Professor,
Professor at Department of Finance,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), cheberyako@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-9611>

Ukrainian Parties in the Russian Empire in the Early Twentieth Century: Soviet Historiography of the 1920s

Abstract. The purpose of the article is to consider the processes and phenomena that took place in the 1920s in the Soviet historiography of the Ukrainian party movement in the Russian Empire in the early twentieth century. The methodological basis is the analysis and comparison of historiographical facts, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty lies in the attempt to reveal the influence of Bolshevik ideology and Marxist methodology on conducted in this period research of Ukrainian party and political history in the Russian Empire in the early twentieth century. **Conclusions.** In the 1920s, historians of Soviet Ukraine, despite the relatively small number of works on the creation and activities of Ukrainian parties in the Russian Empire in the early twentieth century, achieved significant results in the study of the topic: they gathered historical material, formulated a number of conclusions, which today has not lost its historiographical significance. Studies of Ukrainian party and political history in the Russian Empire covered only the socialist segment, represented by the Labour Ukrainian Party, Ukrainian Social Democratic Labour Party, Spilka. Other parties, in particular the Ukrainian Socialist Party, Ukrainian People's Party, were mentioned only in passing and remained out of researchers' sight. The content of the works on the history of Ukrainian social democracy was influenced by Marxist approaches, ideological and political-ideological influence of the Bolshevik government. This manifested itself in the fact that supporters of Bolshevism in Soviet historical science attributed bourgeois nationalism, petty bourgeoisness, and opportunism to Ukrainian parties in the Russian Empire. In the late 1920s, Stalin's massacre of Ukrainian historical science was accompanied by scientific, ideological, and political ostracism, accusations of nationalism and repression of scholars who sought to objectively cover the history of the Ukrainian party movement in the Russian Empire in the early twentieth century.

Keywords: historiography, Soviet historiography, Ukrainian parties, Ukrainian SSR, Russian Empire, historical research.